

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI DÜNYA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Almara Vəzir qızı Nəbiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nebiyeva_almara@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dünya ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələlərindən bəhs edilir. Epos ümumtürk ədəbi abidəsi kimi türk xalqlarının tarixini, qəbilə, tayfa adət-ənənələrini özündə əks etdirərək Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlıq səhifəsidir. Çünki eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Burada vətənə, yurda bağlılıq, qəhrəmanlıq, sədaqət, nifrət, məhəbbət, ayrılıq, ölüm və s. məsələlər əks olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında baş verən hadisələrin, əsasən, qədim Azərbaycan torpaqlarında cərəyan etdiyi eposdan gətirilmiş nümunələrlə əsaslandırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim əxlaq kodeksimizdir. Bu baxımdan dastanın yeni tapılmış III əlyazma nüsxəsinin hərtərəfli araşdırılması da qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir.

XIX əsrin əvvəllərindən eposun tədqiqi bu günə qədər davam edir. Dastanın boylarında əks olunmuş süjetləri müxtəlif xalqların əsərlərində görmək mümkündür.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, türk xalqları, tədqiqat, əlyazma

Ümumtürk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk xalqlarının həyatını tamamilə özündə əks etdirir. Bu dastanın boylarındakı çalarları dünya ədəbiyyatı nümunələrində duymamaq mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı şifahi ədəbiyyatımızın qədim nümunələrindən biri kimi xalqımızın tarixini, qəbilə, tayfa adət-ənənələrini özündə əks etdirən ədəbi-mədəni məxəzdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmalarından birinin Avropaya, daha dəqiq desək, Almaniyanın Drezden kitabxanasına gedib çıxmasının

səbəbi bu gün hələ aydınlaşdırılmamışdır.

Bildiyimiz kimi, əlyazma vaxtilə Azərbaycanda olmuş, onun üzərinə saxlandığı xəzinənin hökmdarına məxsus möhür vurulmuş, bu möhürlü, imzalı əlyazma naməlum şəkildə Drezden kitabxanasının Şərq əlyazmaları saxlancına gedib düşmüşdür (18,8). Həm də nə yaxşı ki, düşüb və burada saxlanılmışdır. Üstündən xeyli vaxt keçdikdən sonra xeyirxah insanların qayğısı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” Şərq əlyazmaları kataloqunda qeydə alınmışdır (3, 49). “Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilmə tarixi, bircə, elə bu vaxtdan başlanmışdır. Alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits (9, 10) “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük xidməti bundan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər bir igidin deyil, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən çobana, böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanların doğma torpaqları qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir.

Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət və s. bu kimi insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir.

Bu günümüze gəlib çatan bir müqəddimə və on iki boy böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən ensiklopedik səciyyəli, çoxqatlı nadir bir ədəbi-tarixi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” əla –lisani-taifeyi-Oğuzan” (“Oğuz tayfalarının dilindən olan “Dədəm Qorqud” kitabı) adı oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiq göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un etno-mədəni sistemi dastanlarda ifadə olunan ictimai-siyasi baxışlar, hüquq və dövlətçilik prinsipləri, dini baxışlar, ailə tərbiyəsi, etik, estetik, psixoloji məsələlərin ardıcıl inikası abidənin tarixi rolunu açıqlayır. Bu mənada görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köprülünün “Kitabi-Dədə Qorqudu”u tərəzinin bir gözünə, bütün türk ədəbiyyatını o biri gözünə

qoysaq, yenə də “Dədə Qorqud” tərəf ağır gələr”, - fikri tamamilə təbii və dəqiq təsir bağışlayır (6, 79). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai-sosiooloji, estetik-poetik özəlliklərini incələmək, izləmək üçün əvəzsiz örnəkdir. Dastanda döyüş-savaş səhnələri, məhrəm insani duyğular, etnik düşüncə ilə bağlı detal və təfərrüat dəqiq verilmişdir. Epos vətənə, yurda bağlılıq, qəhrəmanlıq və sədaqət, nifrət və məhəbbət, sevgi və ayrılıq, olum və ölüm fəlsəfəsini dürüst və aydın şəkildə ifadə edən qiymətli söz abidəsidir. Xalqın incə yumor hissini, kinayə tərzini, qədim adət-ənənəsini, mifik düşüncəsini, dürlü-dürlü mərasimlərini parlaq və dolğun boyalarla ifadə edən “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ölümsüz bir əsərdir. Tədqiqatlardan bəlli olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya şərqşünasları və türkoloqları tərəfindən müxtəlif dövrlərdə araşdırılmağa başlanmışdır. F.Ditsin həmin məqaləsini ilk mənbədən oxuyan qorqudşünas F.Əlimirzəyeva isə məsələ ilə bağlı alman mənbələrinə, daha doğrusu, F.Ditsin arxiv materiallarına istinad edərək göstərir ki, F.Dits “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində o qədər ciddi iş aparmışdır ki, bu, üzə çıxarılmış əlyazma ətrafında təkcə araşdırma deyildi, eyni zamanda oğuzların əvəzsiz nümunəsi vasitəsilə onların özünü dünyaya tanımaq sahəsində böyük xidmət idi (9, 22-24).

Dastanın öyrənilməsinin birinci dövrü XIX əsr tədqiqatlarında nəzərə çarpır. Burada əsrin ümumi məzmununun şərh, mövzu və strukturu, xüsusiyyətləri, boylardakı ən qədim süjetlərin dünya folkloru ilə əlaqəsi baxımından diqqət çəkən cəhətləri araşdırılmışdır. Dastanın araşdırılmasında F.Dits, T.Nöldeke, V.V.Bartold, A.Q.Tumanski, K.A.İnostransev və başqa mütəfəkkirlər əmək fəaliyyəti göstərmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Ditslə başlayan tədqiq tarixinin coğrafiyası geniş olduğu kimi, zaman həddləri də XIX əsrin ilk illərindən bu günə qədər davam etməkdədir. Dünyanın ən görkəmli şərqşünaslarından olan alman alimi T.Nöldeke (9, 27), rus şərqşünasları V.V.Bartold (4, 109-120), A.Y.Yakubovski (12, 127-135). V.M.Jirmunski (17, 131-258). V.A.Qordlevski (19), K.A.İnostransev (12, 40-46), A.Q.Tumanski (25, 269-272), A.N.Kononov (17), A.A.Divayev (8, X c., 193-194) və onlarla başqalarının diqqətini bu abidə cəlb etmişdir. Onlar “Kitabi-Dədə Qorqud” barədə bu gün də əhəmiyyətini itirməyən tədqiqat işləri yaratmaqla dünya qorqudşünaslığının əsasını qoymuşlar. Bu tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranması, yayılması, onun oğuz türklərinə mənsub

olması barədə dəyərli mülahizələr dastanı öyrənmək üçün əsaslı zəmin hazırlamışdır (16).

Türk dünyasında dastanın öyrənilməsinə isə ötən əsrin ilk illərindən başlamışlar. Şərqşünaslıq elmində “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi ümumilikdə oğuz mədəniyyətini öyrənməyə imkan vermişdir. Onların bugünkü ərazilərə gəlmə tarixi ilə bağlı bilgiləri ortaya qoymuş, bu məsələdə hətta müxtəlif fikir ayrılıqları da yaranmışdır. Məsələn, akademik V.Qordlevskiyə görə “oğuzlar səlcuqlar bu əraziyə gəlməzdən çox-çox əvvəl bu ərazilərdə yaşamışlar” (19, I c., 121). V.V.Bartold isə oğuz qəhrəmanlarının bu eposu İslamiyyətin birinci əsrində yaratdıqlarını göstərirdi (4, 109-120). V.V.Bartoldun məqalələrində diqqət cəlb edən cəhətlərdən biri dastanın yaranma yeri barəsindədir. O, uzun tədqiqatlardan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu dastan Qafqaz mühitindən kənarında çox çətin formalaşa bilərdi (4, 317).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərən araşdırıcılardan biri də akademik V.M.Jirmunskidir. O, “Kitabi-Dədə Qorqud”un boylarını yaranma dövrünə görə iki yerə ayırırdı – IX-X əsrə qədər yarananların Orta Asiya ərazisindəki Sır-Dərya ovalığında, XIII-XIV əsrlərdə yarananların isə Zaqafqaziya ərazisində meydana gəldiyini göstərirdi. V.M.Jirmunski belə bir fikir irəli sürürdü ki, dastan boylarının çoxu XI əsrə qədər Orta Asiya ərazisində yaşayan səlcuqlar içərisində yaranmışdır. Səlcuqlar Qafqaza gələrkən həmin boyları da özləri ilə gətirmiş və burada onları təkmilləşdirmişlər. V.M.Jirmunski bir, beş, altı, doqquz və bizə məlum olmayan bir sıra digər boyların da Qafqaz ərazisində yarandığını ehtimal edirdi. Bundan əlavə tədqiqatçı dastanın Dədə Qorqud, Salur Qazan, Qarabudaq, Qaragünə və başqa obrazlarının da Sır-Dərya ərazisində yarandığını fikrini irəli sürürdü (14, 223). Ümumiyyətlə, V.M.Jirmunski bir sıra başqa əsərlərində də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı barədə bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən dəyərli fikirlər söyləmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un öyrənilməsində rus şərqşünasları ilə yanaşı, alman alimlərindən V.Rubenin (9, 91-112), Y.Haynın (9, 113-129), H.Şmidenin (9, 130-149), İtalyan alimi Etori Rossinin (9, 103-109) də əməyi az olmamışdır. Onlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un dünyada yayılmasında, tanınmasında böyük xidmətlər göstərmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dünya eposçuluq ənənəsinin üç tip süjeti – arxaik təsəvvür və görüşlərlə bağlı süjetlər, erkən orta

əsrə qədərki süjetlər, erkən orta əsr və orta əsr süjetləri iştirak edir. Süjetlərin tipləri müəyyən edildikdən sonra onların formalaşma dövrü, yaranma yeri oğuzların tarixi ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” XX əsrin əvvəllərindən türk tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmiş, ötən illər ərzində abidənin öyrənilməsi sahəsində Türkiyədə böyük işlər görülmüşdür. Əgər həmin tədqiqatlara diqqət yetirsək görürük ki, Türkiyədə dastanın daha mükəmməl öyrənilmə sistemi vardır. Belə ki, burada qorqudsünaslıq iki istiqamətdə irəliləmişdir. Həm Drezden və Vatikan mətnlərini əks etdirən nüsxələr oxunub çap edilmiş, həm də onlar ətrafında tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu işlər həm də müxtəlif görkəmli qorqudsünaslar tərəfindən paralel davam etdirilmişdir. Türkiyədə Kilisli Rifət, Orxan Şaiq Gökyay, Məhərrəm Ergin, Azərbaycanda isə Ə.Abid, H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, X.Koroğlu, Ş.Cəmşidov, A.Nəbiyev, F.Zeynalov, S.Əlizadə, T.Hacıyev, K.V.Nərimanoğlu, S.Əliyərli, K.Abdullayev, F.Mustafayeva (Əlimirzəyeva), Q.Paşayev, Ü.Nəbiyeva və b. xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Tədqiqatın məqsədi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının şah əsərlərindən və türk dilinin ana qaynaqlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiq tarixinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsidir. Uzun müddət “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlavə boylarının olduğu fikri müxtəlif mübahisələrin əsas mövzusa çevrilmiş olsa da, əlimizdə əlyazma hesab olunacaq heç bir dəlil yox idi və bu fikri birdəfəlik inkar etmək mümkün deyildi. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”da digər boyların olduğuna işarə verən müxtəlif personajlar və o personajlarla bağlı hadisələr mövcuddur. Bu baxımdan dastanın yeni tapılmış və görkəmli türkoq alim Ramiz Əskər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş III əlyazma nüsxəsinin hərtərəfli araşdırılması da (23) qarşıya qoyulan məqsədlərdəndir. Bu yazılı abidənin “Drezden” və “Vatikan” əlyazma nüsxələri üzərinə çoxlu sayda araşdırmalar bu gün də davam etdirilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni tapılmış “Türkmən Səhra” nüsxəsi də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ulu abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazma nüsxəsi tapılmış (2019-cu ilin aprel ayı), onun üzərində çoxlu sayda araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan elm ictimaiyyətində bu əlyazma nüsxəsinə ilk münasibət və elmi nəticə “Ədalət” qəzetinin 16 iyul 2019-cu il sayında dərc olunmuşdur. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Quliyev Bayram

Nurəddin oğlunun “Kitabi-Dədəm Qorqud” və onun Türkmən Səhra nüsxəsi” (Ankara, 2020) kitabına istinadən “Tədqiqata cəlb olunan əlyazma nüsxəsi İranın Türkmən Səhra bölgəsində yaşayan və zəngin əlyazmalar kitabxanası olan Vəli Məhəmməd Xocaya məxsusdur. Yusuf Azmunun iddialarına görə, əlyazmanın PDF versiyası ilk dəfə ona göndərilmişdir. Bu iddianı Metin Ekici təkzib etmir. Bu da Y.Azmunun haqlı ola biləcəyi fikrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Üçüncü əlyazma nüsxəsinin ilk nəşri M.Ekiciyə məxsusdur, lakin bu nüsxənin ilk kimin tərəfindən tapılması və araşdırılması məsələsi bir müddət türkologiyada mübahisə mövzusu olmuşdur” (20). Birincisi, əlyazmanın adı bu əlyazmanın saxlandığı şəhərin adı ilə bağlı olur. Məsələn, KDQ-nin ilk tapılan əlyazması Drezden şəhərində saxlandığı üçün həmin şəhərin adı ilə adlandırılıb. İkinci əlyazma nüsxəsi isə Vatikanda tapıldığı üçün mövcud şəhərin adı ilə tanınır. İkinci əlyazmada – “Drezden” əlyazma nüsxəsində bu, “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi-Oğuzan”, Vatikan nüsxəsində isə “Hekayəti-Qazan bəy və qeyri” şəklindədir. Üçüncü əlyazmada isə vəziyyət mü-rəkkəbləşmiş formadadır. Çünki bu əlyazma nüsxəsi heç bir kitabxanaya aid deyil. Əlyazmanın sahibi isə İranın Türkmən Səhra vilayətində yaşayıb. Türk dünyasında Y.Azmun, T.Kocaoğlu, N.Demir, B.Quliyev, İ.Rəfrafi, Ə.Sərrafi kimi alimlər bu əlyazmanın “Türkmən Səhra” olaraq, A.B.Ercilasun, O.F.Sərtkaya isə “Günbəd” olaraq adlandırılmasını israr edirlər. R.Qafarlı, R.Əsgər isə dəqiq bir ad göstər-məməyi üstün tuturlar. İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, İranda “Günbəd” adlı bir şəhər mövcud deyil, şəhərin adı Ğombedi-Kavusdur. Demək ki, əlyazma nüsxəsinin “Günbəd” adlandırılması doğru deyildir. Hələlik əlyazmanın sahibi olan Vəli Məhəmməd Hocanın İranın Türkmən Səhra vilayətində yaşadığını da nəzərə alaraq üçüncü əlyazmanın “Türkmən Səhra” adlandırılması ən münasib variantdır”. Üçüncü əlyazma “Türkmən Səhra” nüsxəsinə indiyə qədər bütövlükdə rast gəlmədiyimiz 13-cü və 14-cü boylar daxildir. Boylardan biri “Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy”, digəri isə “Salur Qazanın yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy”dur (20). Bu baxımdan da tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları yaranır.

Mədəniyyətimizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” da baş verən hadisələr ulu babalarımızın yaşadığı qədim yurd yerləri – Dəmir qapı Dərbənddən tutmuş Göycəyə, Əlincədən tutmuş Anadoluya qədər və s. qədim əraziləri əhatə edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk dünyasının qədim

və əzəmətli tarixini özündə yaşadan, onu bu günümüzdə çatdıran möhtəşəm söz abidəsidir. Bəşəri dəyərləri müasir dövrümüzdə qədər qoruyub saxlayan epos türk xalqlarının tarixi salnaməsi, zəngin həyat ensiklopediyasıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan tarixi Azərbaycan torpaqları indiyə kimi bir çox araşdırmaların predmetinə çevrildiyi halda, qədim Oğuz yurdu Qarabağ və onun eposda adı çəkilən yaşayış məskənləri, dağları, qalaları, çayları, tarixi abidələri geniş şəkildə təhlilə cəlb edilməmişdir. Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mərkəzi kimi tanınan Qarabağ torpaqlarının dastanda adı çəkilən indiki Bərdə, Ağdam, Kəlbəcər, Zəngilan və s. yaşayış məskənlərindəki tarixi yer adlarının, toponimlərin əksəriyyətinin çağdaş dövrdə də mövcudluğu məsələlərinin araşdırılması da vacib məsələlərdəndir. Bu gün – Qarabağın işğaldan azad olunduğu bir zamanda Qarabağla bağlı motivlərə diqqət çəkilməsi, bu motivlərin ana kitabımız “Kitabi-Dədə Qorqud”da necə əks olunmasının tədqiqi olduqca aktualdır. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yarandığı dövrdən bizi uzun bir zaman ayırsa da, bu abidə öz aktuallığını itirmir, daim tarixi keçmişimizi – qəbilə, tayfa həyatı dövrümüzü öyrənmək üçün zəngin material verməklə diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev oğlu Əliyev abidənin Azərbaycan mədəniyyəti tarixindəki mövqeyinə yüksək qiymət verərək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyinin Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq 1997-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin tamam olması ilə bağlı fərman imzaladı. Yubiley ərəfəsində iki cildlə “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasının çap olunub üzə çıxarılması Azərbaycan qorqudsünaslığında çox mühüm hadisə oldu (1, 1). Fərmanda qarşıya qoyulan vəzifələr – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Oğuz türklərinin möhtəşəm abidəsi olmasını təsdiqləyən bir sıra yeni mülahizələrin araşdırılması tədqiqatlar zamanı diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dastanın boylarında əks olunmuş süjetləri müxtəlif xalqların əsərlərində görmək mümkündür. Bu dünyəvi, oxşar süjetlər barəsində xeyli nümunə göstərmək olar. Məsələn, yaxın qonşumuz olan gürcü xalqının ədəbiyyatında

yer alan “Menasvale” əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu”nun motivləri əsasında yazılmışdır. Çünki bu boydakı hadisələr eynilə bu nümunədə olduğu kimi cərəyan edir. Hər iki dastanda qəhrəmanlar Əzrayilla vuruşur, məğlub olur, öz canlarının əvəzinə başqa can verməyə məcbur olanda ata-analarına müraciət edirlər. Onlardan etiraz cavabı aldıqdan sonra belə bir fədakarlığı sevgililərindən istəyirlər. Sevgililəri öz canlarını qurban verməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Dastan daha qədim olduğuna görə “Menasvale”nin bu boyun təsiri ilə yazılması bir daha öz təsdiqini tapır. Bundan başqa gürcü xalq ədəbiyyatında “Amirani” əsərinin süjeti ilə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” və “Bəkil oğlu İmranın boyu” oxşarlıq təşkil edir. Görünür, dastan yazıya alınmamışdan əvvəl xalq tərəfindən xeyli məşhurlaşmış, sonralar gürcülərin dastan yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Bundan başqa fransız ədəbiyyatı nümunəsi olan “Roland haqqında dastan”la “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında obraz və süjet oxşarlığı mövcuddur. Tədqiqatçılar “Kuxulin dastanı”nın qəhrəmanı Kuxulini “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Basat və Beyrəyə bənzədirlər. Homerin “Odisseyası” barədə danışarkən bu əsərin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə oxşarlığından söz açan alman şərqşünası Fon Dits olmuşdur. O 1815-ci ildə “Dədə Qorqud” boylarından birini – “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər”i alman dilinə tərcümə etmiş, onu Homerin “Odisseyası”ndan məlum olan “Odisseyin Polifemi kor etməsi” süjetinin əski bir variantı kimi çap etdirmişdir” (9, 538-539). İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını elmi cəhətdən ətraflı tədqiq edən H.F.fon Dits olmuşdur. 1859-cu ildə alman şərqşünası T.Nöldeke dastanı tərcümə etməyə çalışmış, lakin yaxşı oxuya bilmədiyi üçün yarımçıq materialları öz tələbəsi V.V.Bartolda təqdim etmişdir. Elə bu vaxtdan bəri (1892) V.V. Bartold dastanın tədqiqatından ayrılmır. O, əvvəlcə, dastanın dörd boyunu (I-IV) rus dilinə tərcümə edərək kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. Sonralar isə 1922-ci ildən başlayaraq dastanın bütün boylarını rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür; əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.H.Təhmasib 1950-ci ildə “Dədə Qorqud” adı ilə nəşr etdirirlər.

Görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartold “Türk eposu və Qafqaz” məqaləsində qeyd edir ki, Bayandır xan və onun kürəkəni Qazan bəy və ya Salur Qazan cənubda Mədinə, şimalda Dərbənd və Trabzona qədər yürüşlər etmişlər.

Bartold hadisələrin Qafqazda cərəyan etməsi və dastanların Qafqaz arealı ilə bağlı olduğu fikrinə gəlir (7, 118). V.Bartoldun fikrinə, bu oğuznamələrin hamısı ziddiyyətlə doludur və onlara tarixi mənbə kimi çox tənqidi yanaşmaq lazımdır, çünki onlar ümumi olaraq şifahi şəkildə ağızlardan alınmış nağıllar əsasında yazılmışdır. Akademik V.M.Jirmunski isə “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” və “Qorqudun kitabı” məqaləsində Qazan xanın üç boyda baş qəhrəman olduğunu göstərir. Oğuz eposunun baş qəhrəmanı Salur Qazan obrazı hələ oğuzların Orta Asiya vətəninə formalaşmışdır. Jirmunski öz fikirlərində Əbülqazi xan Xivəlinin “Şəcəreyi-tərakimə” əsərinə istinad edir. Əbülqazi xan “Türkmənlərdən, tarixi bilənlərdən aldığı məlumatı qeyd etdikdən sonra bu məlumatın səhihliyinin müəyyən hissəsinə şübhə ilə yanaşır və daha dürüst tarixi ortaya çıxarmağa cəhd edir: “Bu sözlərin səhviyyəli bir də ondadır ki, Salur Qazanı altı nəsildən sonra yeddincidə Oğuz xana çatdırırlar; ... Oğuz xan peyğəmbərimizdən dörd min il öncə, Qazan Alp isə üç yüz il peyğəmbərimizdən sonra yaşamışdı;... Beləliklə, Salur Qazan altıncı nəsildə Oğuz xana necə çata bilər?! (15, 178).

Salur Qazanla bağlı sonradan yaranmış əfsanə və rəvayətlərdə oğuzların yeni vətəninə Zaqafqaziya olduğu göstərilir. “Adam Oleari 1638-ci ildə Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbrini ziyarət etdiyindən danışır. Yerli xalqlardan eşitdiyi rəvayətləri toplayan A.Olearinin yazdığına görə, guya Qazan xan peyğəmbər əyyamı dövründə bu yerlərdə hakim olmuş, Dədə Qorqud da ona vəzirlər etmişdir (15, 180).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının alman dilinə tərcüməsində V.Ruben, Y.Hayn, H.Ə.Şmidenin əməyi az olmamışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” ilk dəfə bütöv şəkildə tanınmış şərqşünas Y.Hayn tərəfindən alman dilinə tərcümə olunub. 1958-ci ildə Sürixdə “Manessi” nəşriyyatında çapdan çıxmışdır (6, 23).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ingilis dilinə tərcüməsinə 1970-ci illərdə başlanılıb. F.Sümər, Uysal və V.Volker 1972-ci ildə dastanı ilk dəfə ingilis dilinə tərcümə etmişlər. Dastanın ingilis dilinə ikinci tərcüməsi C.Luisə (1974), üçüncü tərcüməsi isə P. Mirabilə məxsusdur (6, 171-172).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiq tarixi “Orxon-Yenisey” abidələrinin artıq oxunmağa başlandığı, ümumən, qədim türk yazılı abidələrinə marağın artdığı, dastanın ayrı-ayrı boylarının bədii

tərcüməyə cəlb edildiyi bir vaxta təsadüf edir. İyirminci illərin əvvəlində “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə ilk dəfə fundamental surətdə Əmin Abid məşğul olmuşdur. O, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi”nin I cildinin böyük bir qismini “Kitabi-Dədə Qorqud”a və digər oğuznamələrə həsr etmişdir. Ədəbiyyatşünasın ən əsas qənaəti bu idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatının “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə başladığını və bu abidənin Azərbaycan gerçəkliyi ilə doğmalığını sübut etmək lazımdır” (6, 42).

1928-ci ildə H.Zeynallı, A.Şaiq, A.Musaxanlı. C.Əfəndizadənin müəllifliyi ilə “Ədəbiyyatdan iş kitabı” çapdan çıxır. A.Musaxanlı yazır ki, 1939-cu ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” ilk dəfə Azərbaycanda H.Araslının tərtibi, redaktəsi və ön sözü ilə çap olunmuşdur (15). Dastanın 1962 və 1978-ci il nəşrləri də H.Araslı tərəfindən hazırlanmışdır. “Müxtəlif illərdə əlyazmanın Drezden nüsxəsi akademik H.Araslı tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bunlar içərisində 1962-ci il nəşri Azərbaycanda qorqudşünaslığın inkişafına mühüm təsir göstərmiş, sonradan dastanın həm nəşri, həm də tədqiq sahəsində yeni mərhələ başlanmışdır” (2, 3). Əllinci illərin əvvəllərində V.V.Bartoldun vaxtilə rus dilinə tərcümə edib, geniş müqəddimə, qeyd və şərh yazdığı mətn – “Книга моего Деда Коркута” H.Araslı və M.H.Təhmasibin redaktəsi altında Azərbaycan Elm Akademiyası Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edildi. 1950-ci illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”a münasibət kəskin şəkildə dəyişdi. Qeyri-xəlqi, xalqlar dostluğuna qarşı yönəlmiş ziyanlı bir əsər kimi onun üzərinə qadağa qoyuldu. 1956-cı ildə Azərbaycanda siyasi rəhbərlik dəyişdikdən sonra qoyulmuş qadağaları sındırmağa özündə güc tapan ziyalılar yenidən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna qayıtmaq, onun vasitəsilə öz tarixi keçmişini, soykökünü, genezisi kimi məsələləri araşdırmaq qərarına gəldilər. H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasib “Kommunist” qəzetinin 26 mart 1957-ci il tarixli sayında “Dədə Qorqud” dastanları” adlı irihəcmli bir yazı ilə çıxış etdilər” (2, 1957, 26 mart).

Həmin dövrdə Ə.Dəmirçizadənin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsəri Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra məsələlərinə aydınlıq gətirdi. 60-cı illərin əvvəllərindən M.H.Təhmasib “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında özünün irihəcmli məqalələrini yazırdı (26, 4-51; 27, 25-29). Ş.Cəmsədov “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi” mövzusunda işlədiyi əsəri tamamladı və onu nəşr etdirdi (4).

80-ci illərin əvvəllərində S.Əlizadə “Kitabi-Dədə Qorqud”-un Drezden nüsxəsinin yeni oxunuş mətnini prof. F.Zeynalovla birlikdə nəsrə hazırlayır (6). Bu dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud”u digər türk eposları, xüsusilə “Alpamış”la müqayisəli təhlilə cəlb edən A.Nəbiyev “Azərbaycan-özbək folklorunun tipologiyası və qarşılıqlı əlaqələri” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında göstərir ki, oğuz eposunda bir sıra süjetlər ümumtürk eposu üçün ənənəvi süjetlər doğurmuşdur. Onun son dövrlər “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı yazdığı məqalələrində qorqudşünaslığımız üçün bir sıra əhəmiyyətli məsələlərə diqqət yetirilmişdir (21, “Azərbaycan” qəzeti, 1999, 27-28 may; 21, 146-157 və s). Düzdür, bu birləşməni turançı radikalizmin baş verməsi kimi yozanlar da çoxdur. Məlum məsələdir ki, türklərin birliyi bir sıra Qərbi dövlətləri üçün qarşısını almaz təhlükədir. A.S.Panarin və V.A.Derqaçev türk dünyasının liderə çevrilmək şansını slavyan dünyasının çöküşü kəmi qiymətləndirirlər. M.F.Axundov, Cəmaləddin Əfqani, Ə.Hüseynzadə, İsmayıl Qasıralı, Ziya Göyalt kimi mədəniyyət xadimlərinin yaratdıqları türkçülük bu gün dünyanın global tendensiyası kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün Azərbaycanda qorqudşünaslığın yeni bir yüksəliş mərhələsinin başladığı göz önündədir. Əsas məsələ odur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”-un mətnləri mərhum prezidentimiz H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycana gətirilib mütəxəssislərin istifadəsinə verilmişdir. Eposun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi isə qorqudşünaslığın vüsət almasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Salur Qazan: tarix, yoxsa mif. Bakı: Ozan, 2000.
2. Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Arif M., Təhməsisib M.H. “Dədə Qorqud” dastanları. “Kommunist” qəzeti, 1957, 26 mart.
3. Araslı H.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” // Революция и культура, 1938, № 3, с. 61-99.
4. Бартольд В.В. Турецкий эпос Кавказ. Книга моего Деда Коркута. Огузский героический эпос. (Перевод В.В.Бартольда. Издание подготовили: В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов). М. – Л., “Изд-во АН СССР”, 1962, с. 109-120.

5. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М. – Л., Наука, 1950.
6. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004.
7. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
8. Диваев А.А. Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата / ЗВОРАО, т. 10, СПб, 1896, с. 193-194.
9. Əlimirzəyeva F.D. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları alman filoloji fikrində. Bakı: Elm, 1999, 332 s.
10. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
11. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследования магии и религии (Ред., послесл. и коммент. С.А.Токарева). М., “Политиздат”, 1986, 702 s.
12. Иностранцев К.А. Коркуд в истории и легенде / ЗВОРАО, т. 20, вып. 1, 1912, с. 40-46
13. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и книга Коркута // Книга моего Деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. Издание подготовили В.М.Жирмунский и А.Н.Кононов. М. – Л., “Изд-во АН СССР”, 1962, с.131-258.
14. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. М. – Л., Наука, 1962, 435 с.
15. “Kitabi-Dədə Qorqud” (H.Araslının redaktəsi və giriş məqaləsi ilə). Bakı: Azərneşr, 1939.
16. “Kitabi-Dədə Qorqud”. H.Araslının redaktəsi və müqəddiməsi ilə. Bakı: Azərneşr, 1939, 178 s.
17. Кононов А.Н. Родословная тункмен. Сочинение Абу-л-Газихана Хивинского. М. – Л., “Изд-во АН СССР”, 1958, 193 с.
18. Гордлевский В.А. Государство селджуки до в Малой Азии. М. – Л., “Изд-во АН СССР”, 1941, 198 с.
19. Гордлевский В.А. Государство селджуки до в Малой Азии. // Избранные сочинения. т. I, М., “Изд-во восточной литературы”, 1960, 551 с.
20. Quliyev V.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun “Türkmən Səhra” nüsxəsi. Ankara: 2020, 136 s.

21. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, 1 c. Bakı: Turan, 2002, s. 52-99.
22. Nəbiyeva Ü.A. "Kitabi-Dədə Qorqud" və folklor ənənələri. Bakı: Elm, 2000, 136 s.
23. Əskər R. "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması. Bakı: 2019, 160 s.
24. Sultanlı Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları. Bakı: Elm, 1999, 84 s.
25. Туманский А.Г. По поводу "Китаби-Деде Коркута" / ЗВОРАО, т. 9, СПб, 1896, с. 269.
26. Тəhmasib М.Н. "Dədə Qorqud" boyları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Birinci kitab. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, s.

Набиева Алмара Везир кызы

Эпос «Китаби-Деде Горгуд» в мировом литературоведении

Алмара Набиева

заведующий НИЛ«Деде Горгуд»,

доктор философии по филологии БГУ

РЕЗЮМЕ

В *статье* рассматриваются наиболее существенные стороны проблем дастана «Китаби Деде-Горгуд» в мировом литературоведении. Данный *литературный памятник тюркского народа, отражающий в себе историю, межплеменные традиции и обычаи, является, как известно*, героической летописью азербайджанских тюрков, *поскольку суть эпоса составляет идеология их мужества и героизма. Наряду с этим «Китаби Деде-Горгуд» является кодексом чести нашего народа, который воспевает такие чувства, как привязанность к родной земле, преданность, любовь, изображает ненависть к врагу*, разлуку, смерть и т.д. Из содержания *приведённых образцов дастана становится ясным*, что азербайджанские земли являются ключевым местом, где *разворачиваются дальнейшие события*. В статье приведены сведения об изучении недавно обнаруженного III рукописного списка эпоса «Китаби Дедем Горгуд». Приводится информация о первом издании

третьей рукописи и о том, кто первым нашел и исследовал этот экземпляр. Несмотря на то, что исследование дастана началось в XIX в., изучение его продолжается и по сей день. Аналогичные сюжеты в «Китаби Деде-Горгуд» перекликаются с литературными образцами народов мира.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Горгуд», эпос, тюркский народ, исследование, рукопись.

“Kitabi-Dada Gorgud” epos in the world literary criticism

Almara Nabieva

PhD in Philology

SUMMARY

The article deals with the most significant aspects of the problems of the dastan “Kitabi Dede-Gorgud” in the world literary criticism. This literary monument of the Turkic people, reflecting the history, intertribal traditions and customs, is, as you know, the heroic chronicle of the Azerbaijani Turks, since the essence of the epic is the ideology of their courage and heroism. Along with this, “Kitabi Dede-Gorgud” is the code of honor of our people, which sings of such feelings as attachment to the native land, devotion, love, depicts hatred for the enemy, separation, death, etc. From the content of the dastan examples given, it becomes clear that the Azerbaijani lands are a key place where further events unfold. The article provides information about the study of the recently discovered third handwritten list of the epos “Kitabi Dadem Gorgud”. Information is given about the first edition of the third manuscript and about who was the first to find and examine this copy. Despite the fact that the study of the dastan began in the 19th century, its study continues to this day. Similar plots in “Kitabi Dede-Gorgud” echo the literary samples of the peoples of the world.

Key words: “Kitabi-Dədə Gorgud”, epos, Turkish people, investigation, manuscript.

